

Boekbesprekingen

Bert Vanheste: *Literatuursociologie: Theorie en methode*, Van Gorcum, Assen, 1981, 330 blz.

De eerste zin van een boek is een visitekaartje. Dit geldt niet alleen voor literaire werken maar ook voor sociologische. De eerste zin van *Literatuursociologie: Theorie en methode* van Bert Vanheste luidt: 'De wetenschap holt onvermijdelijk maanden, jaren, decennia achter de feiten aan'. Wat een visitekaartje! De wetenschap? Hollen? Onvermijdelijk? Maanden, jaren, decennia? De feiten? Waar gaat 't allemaal over? Hoewel ik niet bepaald voelde dat ik moest doorlezen, ben ik toch maar fatsoenshalve aan de tweede zin begonnen: 'Deze leuke gedachte wordt pas – net als alle gedachten in dit boek – ook een juiste gedachte als na een puntkomma de tegenpool ervan wordt toegevoegd: voor zover de geschiedenis zich echter herhaalt, kan de wetenschap op de feiten vooruit lopen'. Kunt u het nog volgen? Dáár hollen de feiten, dáár holt de wetenschap, maar omdat ze in een cirkel hollen, loopt de wetenschap tegelijkertijd weer op de feiten vooruit – 't lijkt wel of we naar een achterevoorgedwongen wedstrijd op een wielervedstrijd op een wielervedbaan zitten te kijken!

Bert Vanheste heeft de prestatie geleverd om een dikke driehonderd bladzijden vol te schrijven met allemaal leuke gedachten die in een rondje achter elkaar aanhollen. Het doel van dit gehol is 'het inzicht te vermeerderen in de feitelijke en de mogelijke bewustzijnsverruimende of -bepalende invloed van literaire werken op bepaalde individuen en groepen'. Want Vanheste's belangstelling gaat 'in eerste instantie uit naar de werking van literatuur: hoe wordt de lezer dom en klein gehouden én welke reële, bruikbare ervaringen krijgt hij aangereikt'. Ter 'realisatie' van een en ander heeft hij gezocht naar een theorie 'als middel, als grondslag voor reëel inzicht in het literaire fenomeen en vooral voor het bezig zijn met literatuur'.

Dit 'reëel inzicht' (waarbij ik me overigens niets vermag voor te stellen) poogt hij in het eerste deel ('Naar een literatuursociologische theorie') te schenken. Vergeefs: aan zijn uiteenzetting over 'literatuur als communicatieproces' is geen touw vast te knopen, alleen al omdat hij de volgende absurde hink-stap-sprong maakt: 'Van individuele naar groepscommunicatie' en 'Van groeps- naar massa- en maatschappelijke communicatie'.

En het 'bezig zijn met literatuur' (waarbij ik me eveneens niets vermag voor te stellen) tracht Vanheste inhoud te geven in het tweede deel ('Aanzet tot een sociologie van het literaire werk'). Hiertoe heeft hij een methode van tekstanalyse ontwikkeld, waarbij hij 'dankbaar' gebruik heeft gemaakt van in de literatuurwetenschap ontwikkelde structuraal-analyse-modellen, en die bestaat uit het maken van tientallen volslagen zinloze onderscheiden. (Om slechts twee voorbeelden te geven: 'Wordt de mens als individu of als sociaal wezen opgevat?' en 'Worden de problemen vooral veroorzaakt door (karakter)eigenschappen van individuen, groepen, categorieën, of door de omstandigheden waarin de personages verkeren?')

In het Nederlandse taalgebied is tot op heden nog geen enkele studie over de literatuursociologische theorie en methode verschenen', staat op de omslag. Dat is helaas waar. Mogen we daarom – zoals wordt gesuggereerd – Vanheste's boek als een pionierswerk begroeten? Ik meen van niet.

Ad van Iterson

Bram Peper, Leo Welters (red.): **Spreiding van Beleid**. Boom, Meppel, 19..

Er is één goede zijde aan de bezuinigingen waartoe de overheid zich tegenwoordig gedwongen ziet. Ze leiden tot hevige discussies over en bezinning op de fundamente en tekortkomingen van de verzorgingsstaat. Wel bestaat het gevaar hierbij dat men door de vele bomen van ideeën en suggesties het bos van een werkelijke reflexie op de problematiek van de verzorgingsstaat niet in zicht krijgt. Bovendien dreigt deze problematiek ook vaak aan het oog onttrokken te worden doordat de discussies zich vooral op de financiële beheersbaarheid van voorzieningen en verzorgingsarrangementen richten.

Het bovenstaande kan geïllustreerd worden aan de hand van ontwikkelingen op het terrein van de gezondheidszorg. Pas 'door het kostenvraagstuk kon de gezondheidszorg de huidige politieke betekenis krijgen en niet bij voorbeeld door de toenemende bezorgdheid over meer of minder ernstige tekortkomingen van de gezondheidszorg'. Zolang met andere woorden de financiële ruimte voor uitbreiding er nog was, kwam men nooit toe aan een fundamentele toetsing van de ontwikkelingen in de gezondheidszorg. Deze sector werd hierdoor nagenoeg volledig aan het 'particulier initiatief' van de beroepsbeoefenaars overgelaten. Uiteindelijk dwong echter de economische teruggang de overheid tot een politieke discussie om tot een prioriteitenstelling te komen. Helaas zijn de belangrijkste herstructureringsmaatregelen vooral op de doelstelling van de beheersbaarheid gericht. 'De huidige politiek bestuurlijke benadering zal niet automatisch leiden tot een systematische bezinning op de waarde en maatschappelijke betekenis van de gezondheidszorg'. Bovenstaande opmerkingen over de gezondheidszorg, die overkort voor andere sectoren als welzijnswerk en onderwijs gelden, komen uit een artikel van T. van der Grinten en P. A. H. Verbraak, dat is opgenomen in deze bundel. Wat van dit opstel gezegd kan worden geldt ook voor de andere bijdragen aan deze bundel. De auteurs schuwen de fundamentele discussie niet en trekken een aantal hoofdlijnen die ongetwijfeld in de ons nog lange tijd wachtende discussies over de revisie van de verzorgingsstaat van groot belang zijn.

Uitgangspunt van de bundel is de decentralisatie van overheidsbeleid die de medezeggenschap over allerlei voorzieningen weer terug moet brengen bij de burger voor wie ze uiteindelijk bedoeld heten te zijn. Hoofdonderwerp, dat in meer dan de helft van de bijdragen belicht wordt, is de decentralisatie van het welzijnsbeleid. Nadat de voorgeschiedenis van de Knelpuntennota door mede-opsteller Peper uit de doeken is gedaan, wordt de totstandkoming en inhoud van de Kaderwet Specifiek Welzijn vanuit verschillende invalshoeken beschreven. Verrassend is hierbij de analyse van beleidssocioloog Welters over de vele maatschappelijke weerstanden tegen decentralisatie. In een instructief betoog laat Welters zien dat de schone en abstracte doelstelling van decentralisatie door iedereen met de lippen beleden wordt, terwijl men zich er in de praktijk met hand en tand tegen verzet. Waarom dit laatste gebeurt, ligt voor de hand. In het voorwoord van '*Spreiding van Beleid*' wordt terecht opgemerkt dat het bij decentralisatie uiteindelijk gaat om 'de overheveling van macht'. En welke institutie 'geeft nu graag macht uit handen?' Welters concretiseert deze algemene waarheid. 'Iedereen, of het nu gaat om de gezondheidssector, de kunstensec-

tor, de onderwijssector, de justitiële sector of andere sectoren zijn vóór decentralisatie, behalve voor hun eigen sector'. Zijn conclusie is gelijklopend aan de les die Peper uit zijn historische beschouwing trok. Decentralisatie mag niet van bovenaf verwacht worden, het zal van onderaf via een langdurige en moeizame strijd tegen de centrale overheid zelf en tegen allerlei machtscentra op 'het maatschappelijk middenveld' bevochten moeten worden.

Na deze verhelderende beschouwingen die voornamelijk op het welzijnsbeleid zijn gericht, werden voor een aantal andere deelsectoren – onderwijs, gezondheidszorg en justitie – de feitelijke ontwikkelingen en mogelijkheden voor decentralisatie in drie opstellen vakkundig op een rijtje gezet. 'Spreiding van Beleid' eindigt met twee bijdragen uit de politieke praktijk. Het voormalige VVD-kamerlid A. Kappeyne van de Copello houdt een somber praktijkverhaal dat een voortreffelijke illustratie vormt van de theoretische beschouwingen van Welters. Ex-staatssecretaris Wim Meyer beschrijft de ontwikkelingen op het gebied van het sociaal-cultureel werk, waar sinds de invoering van de rijksbijdrageregeling de nodige ervaringen met decentralisatie van welzijnsbeleid zijn opgedaan.

H. Achterhuis

A. P. J. van der Eyden: **Overheidskunde en overheidswetenschap**, Kluwer, Deventer, 1980, 348 blz.

Moet de bestuurswetenschap c.q. -kunde worden geherdefinieerd als overheidswetenschap c.q. -kunde, die het overheidssysteem in zijn geheel als studieterrein heeft? En zijn de aanwending van normatieve zowel als empirische methoden verenigbaar om een geïntegreerde interdisciplinaire wetenschapsbeoefening te kunnen waarborgen? Ziedaar de kernvragen, die in het werk van A. P. J. van der Eyden het onderwerp uitmaken van een fundamentele theoretische reflectie over de wetenschappelijke studie van de overheid en die door de auteur in bevestigende zin worden beantwoord. Het werk is opgebouwd in drie delen.

Ervan uitgaande dat de overheid als object van wetenschapsbeoefening op zeer verschillende wijzen kan benaderd worden licht de auteur dit in het eerste deel toe enerzijds aan de hand van een globale situatieschets met betrekking tot de ontwikkelingen in de zich als bestuurswetenschap aandienende literatuur in Nederland, de Verenigde Staten, de Bondsrepubliek Duitsland, Engeland en Frankrijk en anderzijds aan de hand van een analyse van de mogelijkheden zowel als van de beperkingen van de studie van het overheidsverschijnsel, voornamelijk vanuit politicologisch, juridisch, economisch en sociologisch perspectief.

In het tweede deel wordt ingegaan op de ervaringsgerichte systeembenadering en op de functionele methode, zoals die in de werken van N. Luhmann ontwikkeld zijn en die de sleutel voor een geïntegreerde wetenschapsbeoefening van het overheidssysteem moeten bieden. Dit systeem omvat niet alleen het openbaar bestuur doch ook de wetgeving en de rechtspraak.

In het derde deel wordt deze systeembenadering geconfronteerd met andere auteurs (o.m. Easton) en worden nog enige methodologische kanttekeningen gemaakt. Indien inderdaad moet worden toegegeven dat theorievorming over het object en interdisciplinaire methode in de sterk op de praktijk gerichte bestuurswetenschap tot nog toe op het achterplan zijn gebleven, dan heeft de auteur in voorliggende studie – tevens academisch proefschrift ter verkrijging van de graad van doctor in de sociale wetenschappen aan de Universiteit van Amsterdam – daartoe toch een verdienstelijke bijdrage geleverd. De grootste

verdiensten van de auteur liggen enerzijds in de grondige doorlichting die gegeven wordt van het overheidssysteem in termen afkomstig van Luhmanns 'Verwaltungssystem' en anderzijds in het pleidooi om bij de studie daarvan een plaats toe te kennen zowel aan empirische als aan normatieve wijzen van wetenschapsbeoefening. Het te bestuderen object – of het nu de overheid, het beleid of het openbaar bestuur is – kan niet los gezien worden van waarden, beginselen, normen noch van formele zowel als informele structuren en processen noch van de ruime maatschappelijke context. Dat dit ook consequenties heeft voor de wijze van wetenschapsbeoefening moet ons inziens samen met de auteur worden beaamd.

Meerdere discussiepunten blijven echter open, vooral daar waar de auteur eerder stellingen poneert dan ten volle onderbouwde uitgangspunten. Binnen dit bestek kunnen er slechts enkele worden aangehaald.

- De door de auteur gegeven omschrijving van de overheid namelijk als een 'primaair sociaal systeem ter regulering en normering van het maatschappelijk proces, dat daartoe over een aantal specifieke functies beschikt' kan aanleiding geven tot een oeverloze grensvervaging. Systeembenaderingen bieden zeker het voordeel dat ze onderlinge samenhangen verduidelijken; ze kunnen echter ook aanleiding geven tot overschatting van de mogelijkheden voor wetenschapsbeoefening. Hoogst onduidelijk blijft trouwens de opvulling van overheidswetenschap als zelfstandig 'wetenschapsgebied' enerzijds en als een nieuwe oriëntering van het vak bestuurswetenschap anderzijds. De vraag rijst tot welke conclusies de auteur zou komen indien hij in zijn omschrijving 'sociale systeem' zou vervangen door 'politieke systeem'.

- De voorgestelde studie van de overheid in 'al zijn aspecten' blijft een onduidelijk kenobject, dat zeker niet alleen kan benaderd worden vanuit een eenzijdige vraagstelling naar de mogelijkheden voor een interdisciplinaire benadering.

- Vragen kunnen gesteld worden over het door de auteur gehuldigde bureaucratiebegrip wanneer hij aanstipt dat ook wetgeving en rechtspraak bureaucratisch zijn georganiseerd en op grond hiervan het materieel voorwerp 'bestuur' vervangt door 'overheid'.

Deze bedenkingen onderstrepen echter alleen dat de door de auteur ingezette discussie geenszins als afgerond kan worden beschouwd. Wij mogen dan ook hopen dat allen, die met de wetenschapsbeoefening rond het bestuur en de overheid begaan zijn, van dit werk kennis zullen nemen en dat het de aanzet moge zijn voor verdere theorievorming.

R. Maes

L. Karsten: Recreatie van binnenstadsbewoners; een explorerend onderzoek naar de vrijetijdsbesteding en -beleving van in de binnenstad wonende leden van één- en tweepersoonshuishoudens, Instituut voor Stedebouwkundig Onderzoek, Delft, 1981.

Het aantal één- en tweepersoonshuishoudens in de Nederlandse samenleving is de laatste jaren sterk toegenomen. De verwachting voor de komende jaren is dat deze *trend* zich zal doorzetten en dat het aantal personen dat in één- en tweepersoonshuishoudens leeft, het aantal personen dat in gezinsverband leeft (sterk) zal overtreffen. Daarnaast is de vrije tijd toegenomen en ook hier luidt de verwachting dat deze de komende jaren (o.a. door arbeidstijdverkorting, deeltijdbanen, vervroegd uittreden, werkloosheid) (sterk) zal toenemen. Wanneer men beide *trends* met elkaar in verband brengt, dan is er alle reden om nader te onderzoeken hoe leden van één- en tweepersoonshuishoudens (waarvan er nogal wat in de binnenstad wonen) hun vrije tijd besteden en beleven. De resultaten van zo'n onderzoek moeten aanknopingspunten kunnen bieden voor het beleid ter zake van ruimtelijke inrichting. Het is tegen deze achtergrond dat men de studie van Karsten moet zien.

In deel I worden de resultaten van een literatuurstudie weergegeven, in deel II de resultaten van het veldwerk. De literatuurstudie (deel I) begint met een korte wetenschapstheoretische beschouwing. De schrijfster kiest voor een sociologiebeoefening waarin zowel fenomenologische als symbolisch-interactionistische elementen voorkomen. Het individu in zijn alledaagse werkelijkheid: zijn intenties, zijn handelen en zijn betekenisverlening aan dit handelen, staan centraal. De globale probleemstelling luidt: 'Welke recreatieve betekenis heeft de binnenstad voor de daar wonende leden van één- en tweepersoonshuishoudens?' Deze globale probleemstelling wordt vervolgens aangevuld met enkele deelvragen die de basis vormen voor nadere beschouwingen over het vrijetijdsgedrag van binnenstadbewoners, de achtergronden van recreatiegedrag, de plaats waar recreatiegedrag zich afspeelt, de drijfveren bij het gebruik van recreatievoorzieningen en dergelijke.

In deel II wordt verslag gedaan van een explorerend empirisch onderzoek in de binnenstad van Breda. De schrijfster heeft het veldwerk samen met Gerda Spaander uitgevoerd. Na de gebruikelijke verkenning via gesprekken met sleutelfiguren, het bijhouden van plaatselijk nieuws en het lezen van (gemeentelijke) publikaties, werden op willekeurige wijze uit de gemeentelijke woningcartotheek adressen geselecteerd waarop leden van één- en tweepersoonshuishoudens tussen de 20 en 60 jaar oud als bewoner geregistreerd stonden. De in totaal 115 aangeschreven adressen, leverden uiteindelijk 57 gesprekken op. Deze gesprekken werden gevoerd aan de hand van een lijst vragen over: bezigheden in de vrije tijd en de betekenis ervan, de plaatsen waar men de vrije tijd besteedt en hoe men deze beleeft, de woonomgeving, de rol van anderen in de vrije tijd en over (wenselijke) veranderingen in de vrijetijdsbesteding.

Wat zijn de conclusies van dit onderzoek? Hierbij is het goed om een indeling aan te houden die door de schrijfster zelf wordt gehanteerd, te weten: de vrijetijdsbesteding thuis, de vrijetijdsbesteding in de directe omgeving, de vrijetijdsbesteding in de binnenstad en de vrijetijdsbesteding buiten de (binnen)stad. De algemene conclusie is dat veel vrije tijd thuis doorgebracht wordt en dat er derhalve vaak sprake is van een 'home-centered' recreatiestijl. Dit geldt zowel voor jongeren als voor ouderen en voor ouderen zelfs in versterkte mate. 'Veel bewoners blijven liever alleen thuis, dan alleen op stap te gaan' (p. 105). Soms heeft veel thuis zitten te maken met het onaantrekkelijk vinden van het buitengebeuren: men voelt zich buiten onveilig en blijft om die reden maar liever thuis. De buurt is voor de vrijetijdsbesteding van de leden van één- en tweepersoonshuishoudens van geringe betekenis. Ten aanzien van de binnenstad merkt de onderzoekster op dat aanbod en nabijheid van veel voorzieningen niet zonder meer resulteren in veelvuldig gebruik. Over het algemeen maken jonge alleenstaande kamerbewoners het meeste gebruik van de voorzieningen in de binnenstad. Ouderen en leden van tweepersoonshuishoudens maken duidelijk minder gebruik van de recreatievoorzieningen in de binnenstad. De personen die wel van de recreatievoorzieningen in de binnenstad gebruik maken, doen dit meestal niet alleen, maar met iemand die mee wil gaan. 'Men vindt het doorgewoond niet gezellig om alleen uit te gaan: plezier beleven betekent voor veel bewoners: plezier delen' (p. 136). Tot slot wordt nog geconcludeerd dat de vrijetijdsbesteding buiten de (binnen)stad niet *per se* in termen van een 'vlucht' hoeft te worden gezien, maar dat desondanks het gebrek aan buitenruimte en/of geluidsoverlast bij enkele bewoners van invloed is op een veelvuldiger naar buiten trekken.

Op basis van, of liever: naar aanleiding van, de conclusies worden enkele aanbevelingen gedaan die als aanknopingspunten voor het beleid kunnen dienen. Deze aanbevelingen hebben vooral betrekking op het ruimtelijke inrichtingsbeleid (directe woonomgeving, stadsvernieuwing, gebruik en beleving van stedelijke ruimten, groenvoorzieningen en buitenruimte, milieudifferentiatie), maar ook op het raakvlak van cultuur- en welzijnsbeleid (onveiligheid, theater- en concertvoorstellingen, vrije tijd en welzijn).

Mijn oordeel over deze studie is positief. In een helder betoog wordt een antwoord gegeven op de geformuleerde vragen. De relatie tussen literatuurstudie (deel I) en onderzoeksverslag (deel II) is duidelijk herkenbaar. De verslaggeving van de onderzoeksresultaten wordt 'opgefrist' met citaten uit de vraaggesprekken. De opmaak van het rapport is verlevendigd door het gebruik van foto's, kranteknipsels en dergelijke. Het positieve oordeel mag echter niet verhullen, dat ook in dit rapport een aantal zaken niet helemaal duidelijk worden (de schrijfster zal deze ongetwijfeld herkennen), zoals bij voorbeeld: 1) In hoeverre is de beschrijving van het vrijetijdsgedrag van de leden van de één- en tweepersoonshuishoudens niet eerder een beschrijving van de 'gewone' tijdsbesteding, omdat ondervraagden geen werk of studie hebben? 2) Waarom is naar aanleiding van de resultaten niet gepoogd om tot een verdere verdieping van de theoretische uitgangspunten te komen? 3) In hoeverre zou een benadering gebaseerd op het daadwerkelijke gebruik van recreatievoorzieningen in de binnenstad en het voeren van gesprekken met deze gebruikers voor het ruimtelijk inrichtingsbeleid tot meer 'concrete' resultaten en aanbevelingen hebben kunnen leiden? Misschien dat deze vragen door de schrijfster meegenomen kunnen worden bij de opzet en uitwerking van verder onderzoek inzake deze materie. Dit explorerend onderzoek vormt er een goede basis voor.

N. J. M. Nelissen

L. D. Barnett en F. L. Leeuw (red.): **Bevolking als vraagstuk. 'Dimensies van bevolkingsbeleid in Nederland en de Verenigde Staten'**, Vuga, Den Haag, 1981.

Deze bundel bevat een aantal speciaal voor deze gelegenheid geschreven bijdragen rond het thema bevolkingsbeleid. Behalve dit beleid zelf, komen ook een aantal voor het bevolkingsbeleid van belang zijnde demografische en maatschappelijke ontwikkelingen aan de orde. De ondertitel van deze bundel belooft een vergelijking van de Amerikaanse en Nederlandse situatie. Deze vergelijking is echter lang niet op alle punten even goed uit de verf gekomen. Voor een deel zal dit samenhangen met het feit dat bijna alle bijdragen van Nederlandse origine zijn. Daarnaast zal ook de beschikbaarheid van Amerikaanse gegevens een belangrijke rol gespeeld hebben. In feite gaat het hier om een sterk op Nederland gerichte bundel, die op een aantal punten tot vergelijkingen met de VS komt. Het meest interessant in dit opzicht zijn: de beschouwingen van Heeren over de aanbevelingen en de *follow up* van de Amerikaanse en de Nederlandse commissies voor het bevolkingsvraagstuk; het door Frinking gegeven overzicht van de Nederlandse en Amerikaanse demografische ontwikkelingen; en het artikel van Van den Akker over het niet-gehuwde moederschap.

Wat het Nederlandse bevolkingsbeleid betreft, bevat de bundel enkele interessante discussie-bijdragen. Vooral de beschouwingen van Leeuw en Van Praag verdienen de aandacht. Leeuw levert een kritische en tot pessimisme stemmende beschouwing over de effectiviteit van voorlichting als beleidsinstrument. In een andere beschouwing van zijn hand weet hij twijfel te zaaien ten aanzien van de veronderstelling, dat er een duidelijke samenhang bestaat tussen iemands bewustzijn van het bevolkingsvraagstuk in het algemeen en zijn individuele beslissingen met betrekking tot vruchtbaarheid. Op grond van zijn onderzoek bij de leden van de Amerikaanse pressie-groep *Zero Population Growth Inc.* komt Barnett in deze bundel tot een overeenkomstige conclusie. Van Praag is de enige auteur in deze bundel, die de doeleinden van het Nederlandse bevolkingsbeleid ter discussie stelt. Hij wijst er op dat er geen afdoende rationale gronden zijn voor de keuze tussen een groeiende, een afnemende of een stationair blijvende bevolking. Verder is er nog maar

weinig bekend over de effectiviteit van de instrumenten, die bij een bevolkingsbeleid gehanteerd zouden kunnen worden.

Bij een discussie over bevolkingsbeleid komt men onvermijdelijk terecht op het terrein van waarden en normen met betrekking tot gezinsplanning, anti-conceptie en abortus. Op dit gebied bevat de bundel een tweetal interessante bijdragen over: de geschiedenis van het christelijk denken over gezinsplanning en contraceptie en de ontwikkelingen in het denken over abortus sinds de 19e eeuw.

Tenslotte bevat de bundel een aantal bijdragen over ontwikkelingen, die vooral in de loop van de jaren '70 de aandacht zijn gaan trekken. Hier wordt gedoeld op de bijdragen over: sterilisatie en spijt van sterilisatie; vrijwillige kinderloosheid; alternatieve leefvormen; en de andere plaats van het niet-gehuwde moederschap.

Hoewel met het voorgaande geen volledig overzicht van de inhoud van deze bundel gegeven is, moet hier toch een opmerking over de samenstelling gemaakt worden. Hoewel immigratie zo langzamerhand een belangrijke component in onze bevolkingsgroei geworden is, bevat de bundel toch geen afzonderlijke beschouwing over dit onderwerp. Een andere leemte is het ontbreken van een overzicht van de opvallende ontwikkelingen, die de jaren '70 op het gebied van de huwelijksluiting te zien gegeven hebben. Ondanks deze omissies biedt de bundel echter een aardige oriëntatie op een aantal belangrijke aspecten van het bevolkingsvraagstuk.

L. Th. van Leeuwen

Marja J. Verhoef en Henri W. A. Hilhorst: De 'Zachte Dood' in de praktijk. Stervensbegeleiding en euthanasie in het verpleeghuis. Uitgeversmaatschappij De Tijdstroom, Lochem, 1981, 140 blz.

Schrijvend over de rol van ontdekkingen die mensen hebben gedaan en de invloed daarvan op de ontwikkelingen van de sociologie zeggen Collins en Makowski: 'Toegegeven, vele feiten zouden aan het licht gekomen zijn zonder de ontdekkingstochten van kapitein Cook. Maar de reis naar het andere einde van de stad is moeilijker dan een reis om de wereld en een ontdekkingsreis in eigen huis het moeilijkste van alles'. (*Het verschijnsel maatschappij*, Meppel 1974, p. 14).

Dit boek over de 'zachte dood' kan beschouwd worden als een reisverslag van zo'n moeilijke ontdekkingstocht dicht bij huis. De reis is ondernomen omdat er 'ten aanzien van het gedrag met betrekking tot euthanasie in de zin van het aantal euthanasieverzoeken en -toepassingen in Nederland nog vrijwel niets bekend is'. (p. 10, 109). Tijdens de reis wordt 'ontdekt', dat wil zeggen van vaagheden en eufemismen ontdaan, hoe mensen anno 1980 in Nederland kunnen doodgaan.

Als verslag bevat dit boek nauwkeurige en gedetailleerde beschrijvingen, die gebaseerd zijn op participierend onderzoek in twee verpleeghuizen. Met name is nagegaan 'of zich in deze huizen verzoeken om euthanasie voordoen' en hoe deze, indien ze voorkomen, 'door de betrokkenen worden behandeld' (109). Na een vooronderzoek in één van de beide huizen, (ongeveer 200 bewoners; met kleine psycho-geriatrie afdeling van ongeveer 80 bewoners; in een middelgrote stad; vanouds Rooms Katholiek van signatuur), dat een maand duurde en in 1976 plaats vond werd in dit verpleeghuis van oktober 1977 tot januari 1978 het hoofdonderzoek gedaan. Van februari 1978 tot april van dat zelfde jaar werd het onderzoek voortgezet in een tweede verpleeghuis (ongeveer 240 bewoners; ondergebracht in 8 afdelingen met ieder 30 bedden, waarvan 5 afdelingen voor somatische patiënten en 3

afdelingen voor psycho-geriatrische patiënten; in een grote stad; van algemene signatuur). Onderzoeksgegevens uit beide verpleeghuizen zijn gecombineerd in dit boek weergegeven.

De belangrijkste bouwstenen voor deze weergave zijn: (1) gedurende heel de onderzoeksperiode dagelijks geschreven onderzoeksnotities, die tot dagverslagen werden samengevoegd; (2) de schriftelijke neerslag van een zo gedetailleerd en zo volledig mogelijke bestudering van enkele terminale patiënten en patiënten, bij wie, gezien hun toestand, euthanaserend handelen ter sprake zou kunnen komen (118). De informatie over deze stervende mensen is ondergebracht in sobere, zeer sprekende, geschreven portretten, waarin distantie en betrokkenheid (N. Elias wordt in dit verband niet genoemd) op voorbeeldige wijze vorm zijn gegeven. Hoewel deze beschrijvingen in een bijlage zijn ondergebracht maken zij een hoofdbestanddeel van het boek uit. Ze illustreren hetgeen in vier eeraan voorafgaande onderdelen van de rapportage over het onderzoek naar voren is gebracht: (1) het leven en sterven in het verpleeghuis; (2) houdingen ten opzichte van de dood; (3) terminale patiënten, stervensbegeleiding en euthanasie en (4) wat geconcludeerd kan worden. Deze conclusies sluiten op hun beurt weer aan bij de genoemde onderdelen van de rapportage. Dit concluderende gedeelte wordt afgesloten met enige algemene opmerkingen van de kant van de onderzoekers. Schrijvende over het zorgsysteem in de hedendaagse instellingen van de gezondheidszorg stellen zij onder andere: 'Zodra de dood de vijand van de patiënt niet meer is, kan het zorgsysteem meer gericht zijn op de waardige dood van de patiënt. Een geneeskunde gericht op sterven en dood zou tot ontwikkeling moeten worden gebracht' (75).

Na de tekst van de rapportage en na de Bijlage: Tien Gevallen uit de Praktijk, volgen nog een aanhangsel, waarin aantekeningen zijn opgenomen over de gevolgde onderzoeksmethode, de noten en een op het onderwerp Euthanasie toegespitste opgave van literatuur. In dit aanhangsel wordt nader ingegaan op de rol van de onderzoeker, de onderzoeksplaatsen, het vooronderzoek en het hoofdonderzoek, en de werkwijze, die gevolgd is bij het rapporteren. Verder wordt de invloed ter sprake gebracht, die de onderzoekers mogelijk hebben ondergaan vanuit hun veld het onderzoek, toen zij daar werkten en omgekeerd. Vervolgens benadrukken de onderzoekers het praktijkgerichte karakter van hun studie. Over de theoretisch-sociologische kanten van de euthanasieproblematiek weiden zij niet uit en geïnteresseerden in deze worden verwezen naar de noten; hetzelfde geldt voor een macro-perspectief op deze vormen van doodgaan. Tenslotte wordt ook nog over de ethische implicaties van met name dit veldwerk een enkel woord geschreven: de auteurs verwijzen naar de vanzelfsprekende aanwezigheid van een van de onderzoekers bij het sterven zelf, en wel als begeleider, 'omdat reeds in een vroeger stadium contact en ... een vertrouwensrelatie met de patiënt en diens familie tot stand was gebracht' (127).

Het is niet onwaarschijnlijk dat sociologisch geïnteresseerde lezers dit boek na lezing, enigszins teleurgesteld dicht zullen doen, omdat de auteurs er voor gekozen hebben nogal wat *niét* ter sprake te brengen, zoals – om bij wijze van voorbeeld iets te noemen –, het zichtbaar worden van bewegingen in de balans van de macht (over leven en dood) tussen artsen en verplegend personeel. Deze en soortgelijke bezwaren kunnen worden geneutraliseerd door het volgende bij de afweging te betrekken. Wanneer lezers zich niet tot de conclusies beperken, – en het onderwerp geeft daartoe nog steeds aanleiding –, richt de zelfbeperking van de schrijvers hun aandacht onverbiddeijk en zonder omwegen op wat mensen hier en nu samen doen en laten wanneer ze medemensen zacht laten sterven. Het is een belang van mensen daarvan op de hoogte te zijn. Omdat er niet alleen in verpleeghuizen wordt gestorven is er ook onderzoek gedaan in andere instellingen van de gezondheidszorg. Over de resultaten van deze onderzoeken wordt een rapportage in het vooruitzicht gesteld.

Paul Schnabel: Tussen Stigma en Charisma. Nieuwe religieuze bewegingen en geestelijke volksgezondheid. Van Loghum Slaterus, Deventer, 1981, 372 blz.

De dissertatie van de socioloog Schnabel heeft in de media ruime belangstelling gekregen. Dat lag om diverse redenen voor de hand. Ze behandelt een probleem dat in diezelfde media regelmatig aan de orde was gesteld en waarvoor ook nog al wat belangstelling leek te bestaan: wat te denken van die merkwaardige, soms bizarre religieuze bewegingen die het laatste decennium het schrikbeeld van vele ouders zijn geweest. Schnabel weet daarover veel behartigenswaardige dingen te zeggen en doet dat op een manier, die zijn werk toegankelijk maakt voor een breder publiek. Hij schrijft goed en gemakkelijk en weet aardige invallen beeldrijk te formuleren. Daarvoor verdient de schrijver lof.

Nadat dit is vastgesteld moet ook worden gezegd, dat er op compositie en inhoud van het boek mijns inziens wel wat aan te merken valt. Compositorisch gaat het enigszins mank aan een teveel aan uitweidingen die voor een strakke behandeling van de eigenlijke probleemstelling, de studie van de nieuwe religieuze bewegingen in hun relatie tot de geestelijke volksgezondheid, niet nodig zijn. Die leiden wel in de richting van wat Schnabel uitdrukkelijk niet wil: 'een godsdienstsociologische studie van nieuwe sekten (te) maken' (22). Heel erg is dat nu ook weer niet, want ook de overbodigheden zijn vaak lezenswaardig. Maar aan een talentvol auteur als Schnabel mag de eis van een zorgvuldige compositie worden gesteld.

Meer problemen heb ik met de inhoud. Niet wat betreft zijn analyse van de veronderstelde schadelijkheid van de nieuwe religieuze bewegingen als *Hare Krishna*, *Children of God*, *Unification Church*, *Divine Light Mission*, *Ananda Marga*, *Scientology* en de volgelingen van *Bhagwan*. Schnabel weet op een mijns inziens overtuigende wijze aan te tonen dat het daarmee nogal meevalt. Allereerst wordt de omvang van de bewegingen in de media en in de beeldvorming bij het publiek sterk overdreven. Volgens zijn informatie gaat het om relatief kleine aantallen, juist bij die bewegingen die van misleidende recruitering, isolering, vervreemding, intimidatie, afpersing en uitbuiting worden beschuldigd en waarvan de leden geestelijk en lichamelijk achteruit zouden gaan. Volgens hem zijn er minder dan 300 kernleden en ongeveer 600 direct betrokkenen. De groei is er bovendien uit. Veel groter zijn de christelijke opwekkingsbewegingen als *Youth for Christ*, *Campus Crusade for Christ* en de *Navigators* die bijna 200 medewerkers kennen, 4 à 5000 vrijwilligers en enkele tienduizenden betrokkenen en belangstellenden. Daartegen worden ook bezwaren aangevoerd, bij voorbeeld tegen hun rigide seksuele moraal met onder andere veroordeling van homosexualiteit en hun verwaarlozing van de sociaalpolitieke problemen, maar daarin onderscheiden ze zich niet van fundamentalistische groepen in de traditionele kerken en de bezwaren daartegen komen dan ook uit geheel andere hoek.

Kleine groepen kunnen echter nog wel een schadelijke invloed op de leden hebben, maar een tweede argument is dat dit meevalt. Erg veel onderzoek is er niet naar gedaan maar uit wat beschikbaar is zou blijken, dat sekteleiden hun eventuele psychische klachten vaak al bij de intrede hadden en dat die vaak niet erger, maar juist minder worden. De sekten bieden namelijk een sociaal tehuis, geborgenheid en bescherming aan jeugdigen die zich eenzaam en machteloos voelen. Dat is bevorderlijk voor het zelfvertrouwen. Juist daarom kan gedwongen uittrede gevaarlijk zijn. Schnabel moet dan ook niets hebben van de deprogramming, die een soort correlaat is van de hersenspoelingspraktijken die aan de nieuwe religieuze bewegingen worden toegeschreven. Schnabels kritiek op de deprogramming lijkt mij terecht. Wel meen ik dat hij de bezorgde ouders niet geheel in hun waarde laat.

Schnabel laat het niet bij deze nuchtere analyse en dan beginnen de problemen. Hij relateert het probleem van de nieuwe religieuze bewegingen door het 'vreemde' daarvan te vergelijken met het 'vertrouwde' van de traditionele godsdiensten. Ook past hij het model

van de tegenstelling tussen gevestigden en buitenstaanders toe. Zijn bedoeling is duidelijk. Als men de nieuwe religieuze bewegingen bij voorbeeld eens vergelijkt met kloosterorden binnen de katholieke kerk, is er in veel opzichten niet zo heel veel verschil. Maar de gevestigden maken de buitenstaanders verdacht, omdat hun monopolie op het levensbeschouwelijk aanbod, dat toch al zo heeft geleden, ernstig wordt bedreigd.

Daar zit natuurlijk wat in, maar de gedachte wordt aan de ene kant onvoldoende onderbouwd en aan de andere kant niet consequent doorgevoerd. Schnabel generaliseert teveel omtrent de gevestigden. Het felle verzet tegen nieuwe religieuze bewegingen komt van sommige ouders en van sommige dominee's en in het algemeen van kleine clubjes. De gevestigde kerkelijke organisaties schijnen, althans in Nederland, niet effectief in de strijd te zijn betrokken. Dat maakt het betoog wat wankel. Dat lijkt mij – terzijde – ook het bezwaar tegen zijn opvatting dat de agressie jegens de nieuwe religieuze bewegingen mede is toe te schrijven aan hun proselitisme. Dat zou namelijk ingaan tegen de pacificatiepolitiek van de gevestigde kerken, die inhoudt dat zij elkaar geen ziltjes zullen afvangen. De kerkelijke organisaties hebben zich niet in de strijd geworpen en het is trouwens de vraag of de leden veel weet hebben van die pacificatie-overeenkomst.

Het is aan de andere kant opmerkelijk dat hij dat model niet gebruikt bij de bespreking van de psychotherapeutische activiteiten van sommige sekten, in het bijzonder de *Scientology*. Letterlijk zegt hij zelf: 'resumerend kunnen we stellen dat er op basis van wat nu maatschappelijk aanvaard is, wel een uitspraak mogelijk is over de aard, de kwaliteit en de gepastheid van het psycho-therapeutisch aanbod van de nieuwe religieuze bewegingen ... dat aanbod (van de *Scientology*) beantwoordt niet aan de eisen die in Nederland aan de psychotherapie gesteld kunnen worden'. (218). Zijn hier de gevestigden niet in de slag? Of is 'maatschappelijk aanvaard' voor hem hier een beslissend criterium, dat niet te gebruiken is als het om levensbeschouwingen gaat? Of – het klinkt wellicht malicieuus – is Schnabel, die werkzaam is op het terrein van de geestelijke volksgezondheid, gevoeliger voor de belangen van psychotherapeuten dan voor die van predikanten?

Een volgend punt van kritiek betreft zijn verklaring van het verschijnen van nieuwe religieuze bewegingen. Hier ligt een voor sociologen belangwekkend probleem, dat tot nog toe slechts in globale cultuursociologische termen is behandeld. Ook Schnabel levert daaraan een bijdrage die overigens weinig afwijkt van wat bij voorbeeld door Bellah, Wilson en anderen naar voren is gebracht. De wereld is door de wetenschap onttoverd en van zin ontdaan. De bestaande godsdiensten kunnen die zin niet meer leveren maar de mensen hebben wel behoefte aan zingeving voor het persoonlijk leven en aan persoonlijke religieuze ervaring. Die behoeften binnen de kerncultuur worden vervuld door de importkerken waarin zelfontplooiing, zelfbehoud en zelfkennis als centrale waarden worden aangeprezen. Dat kan zijn, maar dat aanbod spreekt klaarblijkelijk toch maar weinigen aan. Schnabel moet dan ook een beroep doen op alternatieve producten binnen het paraculturele aanbod zoals de esoterische literatuur, de astrologie en de alternatieve geneeswijzen, om de geringe omvang van het sektarisch alternatief, gemeten aan de massiviteit van het tekort in de Westerse cultuur enigermate te compenseren. Waarom die alternatieven in aantrekkelijkheid verschillen was een voor de hand liggende vraag geweest. Bovendien: de groei zou er volgens hemzelf bij de bewegingen als *Children of God*, *Ananda Marga*, *Unification Church*, *Scientology* en *Bhagwan* uit zijn, terwijl de christelijk-fundamentalistische bewegingen groeien en ook belangrijk groter zijn. En die lijken toch veel minder paracultureel. Het probleem ligt in de verbinding tussen macroculturele kenmerken en verschijnselen op meso- en microniveau. Dat is niet eenvoudig op te lossen, maar Schnabel loopt er te snel overheen.

Dat doet hij ook in ander verband. Bij zijn bespreking van het al dan niet schadelijke

karakter van de religieuze bewegingen, voelt hij zich klaarblijkelijk sterk aangetrokken door psychoanalytische benaderingen. Dat is zijn goed recht, al gaat hij er mijns inziens wat vlot mee om. Maar de vraag is natuurlijk wel, hoe die op de persoon gerichte psychoanalytische interpretaties te verbinden zijn met zijn macro-analyses van de Westerse cultuur. Daarop gaat Schnabel niet in: de betreffende hoofdstukken staan eigenlijk geheel los van elkaar. Wellicht wil hij ook niet anders gezien zijn openhartige verklaring, dat 'de probleemstelling het wenselijk maakt regelmatig van invalshoek te veranderen en die nu eens te benaderen vanuit het recht, dan weer vanuit de psychiatrie of de sociologie' (29) maar jammer vind ik het wel en wellicht vindt Schnabel dat zelf ook, als ik zijn epiloog goed begrepen heb.

Tenslotte nog enkele kleinere opmerkingen. Schnabel schrijft gemakkelijk en plezierig, maar de keerzijde daarvan is dat hij soms ook te haastig uitspraken doet. Zijn opmerkingen over de Westerse mystiek in vergelijking met de Oosterse mystiek zijn wel erg summier en oppervlakkig, ook al erkent hij daar zijn eenzijdigheid (130). Zijn opmerking dat Bonhoeffer en Robinson concepten van een zo hoog abstract niveau ontwikkelen dat de gewone gelovige daar weinig of niets mee kan aanvangen (139), wijst er niet op dat hij Bonhoeffers brieven uit de gevangenis – zijn populairste werk – en Robinsons werkjes – die vele drukken hebben gehad – ook werkelijk gelezen heeft. Zeggen dat (ook) sociologen teveel redeneren vanuit een norm die de hele bevolking in termen van kerkelijke gezindten en kerkgang beschreven wil zien (285) doet volstrekt onrecht aan het moderne godsdienstsociologisch onderzoek naar religie. Wellicht richt hij zich hier teveel naar het onderzoek van Goddijn en anderen: *Opnieuw: God in Nederland*. Hoe Schnabel ook zo zeker weet dat godsdienst 'zeker niet als een gemis door wie het niet (meer) bezit gevoeld wordt' (285) is niet duidelijk, evenmin hoe hij een charismatische hunkering heeft vastgesteld (290). Maar daar staan weer veel aardige vondsten tegenover en wie van elk woord zeker wil zijn, komt misschien wel nooit tot schrijven.

L. Laeyendecker

Jacques Waardenburg: **Reflections on the study of religion**, Mouton Publishers, The Hague, Paris, New York, 1978, 284 blz.

Het is verleidelijk voor een auteur zijn artikelen en voordrachten gebundeld uit te geven. Dat is ook handzaam voor de geïnteresseerde lezer. Het nadeel, dat alleen door krachtig in het vlees snijdend redigeren kan worden verholpen, is dat er in de behandeling van de thema's nogal wat herhalingen kunnen voorkomen. Waardenburg heeft dat nadeel niet voldoende ondervangen. Dat valt natuurlijk het sterkst op als men zo'n bundel van voor tot achter uitleest. Het is dan ook beter weloverwogen te kiezen en andere gerechten voor een later tijdstip te bewaren.

De inhoud van de bundel laat dat best toe. In het eerste deel buigt Waardenburg zich over het probleem van objectieve feiten en subjectieve betekenissen en geeft hij een overzicht van recente Nederlandse studies van de godsdienst. In het tweede deel gaat hij in op methodologische problemen binnen de godsdienstfenomenologie en in het derde wordt die fenomenologie zelf tot object van reflectie gemaakt. In het vierde deel, toepassingen geheten, schetst hij hedendaagse veranderingen in de wereldgodsdienst en stelt hij het thema van de al dan niet wetenschappelijke discussies binnen de godsdiensten zelf aan de orde. De bundel wordt afgesloten met een uitvoerig essay over de godsdienstfenomenoloog Van der Leeuw.

De titel van het boek duidt goed aan waar het de auteur eigenlijk om gaat. Hij denkt vooral na over de *studie* van de godsdienst. De methodologische problemen van de godsdienstfenomenologie liggen hem na aan het hart. Hij doet veel moeite orde te brengen in diverse opvattingen over fenomenologie en voert een pleidooi voor een fenomenologie nieuwe stijl, waarin de intenties en betekenissen van de mensen centraal staan tegenover de klassieke godsdienstfenomenologie, waarin religie als een objectieve werkelijkheid wordt opgevat en waarvan de expressievormen worden onderzocht en vergeleken. Het valt daarbij overigens op dat de moderne wetenschapstheorie in het geheel niet ter sprake komt, dat ook bij voorbeeld van de mogelijkheden die de etnomethodologie zou kunnen bieden om het geloof van mensen te onderzoeken in een desbetreffende bijdrage niet worden onderkend en dat er geen enkele verwijzing in voorkomt naar de discussies over de fenomenologie binnen de sociologie. Ook bij de behandeling van de inhoudelijke thema's blijkt de invloed van de sociologie gering. Het nut van intensiever contacten lijkt duidelijk. Mede daarom is dit boek voor sociologen interessant en leerzaam.

L. Laeyendecker

Bryan Wilson: **Religion in sociological perspective**, Oxford University Press, Oxford-New York, 1982, 187 blz.

Dit boek bevat colleges die de auteur in 1979 in Tokyo heeft gegeven. In zijn voorwoord stelt hij zich bewust te zijn geweest van de noodzaak om fundamentele begrippen van de Westerse godsdienstsociologie te heroverwegen om ze voor publiek met een geheel andere cultuur en religieuze achtergrond begrijpelijk te maken. Het resultaat van die heroverweging wijkt echter minder af van de gangbare 'Westerse' uiteenzettingen dan men op grond van zo'n beginselverklaring zou verwachten. Uitstapjes naar de Japanse religieuze situatie, enkele interessante vergelijkingen van Westerse en Oosterse religieuze verschijnselen en een elementaire schets van de christelijke 'leer', vormen immers geen degelijk bewijs voor het succes van zo'n onderneming.

Dit doet niets af aan de kwaliteit. Het boek is een degelijke, goed geschreven en zorgvuldig doordachte inleiding in enkele belangrijke thema's van de godsdienstsociologie. Achtereenvolgens komen aan de orde de aard van de godsdienstsociologie, de functies van de religie in de moderne samenleving, de relatie tussen cultuur en religie in Oost en West, de thematiek van de sekten en de zogenaamde nieuwe religieuze bewegingen en tenslotte de secularisering en haar onbehagen. Echt nieuwe gezichtspunten bevatten de colleges niet; wie het overig werk van de auteur – een van de vooraanstaande godsdienstsociologen – kent, is op vertrouwd terrein.

Het mijns inziens boeiendste deel van zijn beschouwingen betreft functies van de religie in de moderne samenleving en de kosten van de secularisering. De moderne samenleving functioneert zonder referentie aan het bovennatuurlijke, de religie wordt 'op intellectuele gronden verworpen maar men ziet niet wat de kosten zijn in termen van de emotionele ondersteuning die de mensen behoeven om te leven' (pag. 51). Vandaar diverse tekenen van desintegratie die van land tot land kunnen verschillen. Belangrijke symptomen zijn naar zijn mening het verlies aan 'civic consciousness' en 'human sensitivity'. Wilson, zelf geen gelovige maar agnost, ziet de secularisering als een onomkeerbaar proces, maar hij vertoont daartegenover dezelfde ambivalentie als eertijds Max Weber, die mij in ieder geval weldadig aandoet. Een lezenswaardig boek.

L. Laeyendecker

P. Mayer: **Gezins sociologie, een inleiding**, Samsom, Alphen a/d Rijn – Brussel 1981, 190 blz.

In een tijd waarin, zowel bij het wetenschappelijke als bij het hoger-beroepsonderwijs, het belangrijkste criterium voor de keuze van literatuur het aantal bladzijden per boek is geworden, is elke studie die op een heldere manier in kort bestek informatie biedt over een vakgebied zeer welkom. Mayers inleiding in de gezins sociologie behandelt in minder dan 200 bladzijden verschillende benaderingen die sociologen ontwikkeld hebben om het gezin te bestuderen en hij tracht daarnaast in het tweede deel van zijn boek de Nederlandse situatie ten aanzien van huwelijk en gezin weer te geven. Mayers schrijffrants is helder, de keuze, de indeling en de weergave van de stof zijn echter niet geheel bevredigend.

Als theoretische stromingen neemt hij het (macro-) functionalisme, marxistische benaderingen en benaderingen die zich richten op het gezin als kleine groep. Als belangrijkste bijdrage van het functionalisme aan de bestudering van het gezin beschouwt Mayer de discussie over de universaliteit van het gezin, vooral aan de hand van Murdock, en de discussie over functieverlies en/of functieverandering, vooral aan de hand van Ogburn. De kritiek op deze visie laat hij verwoorden door Lasch, die in *Haven in a Heartless World* aantoonde dat zonder aandacht te schenken aan beheersingsprocessen, deze discussie niets verduidelijkt en door Bertels die liet zien dat het verband tussen kapitalisme en gezin volledig anders was dan sociologen jarenlang hadden beweerd. Het is jammer dat Mayer niet duidelijk maakt dat het de sociale historici zijn geweest die door hun onderzoek de sociologen van hun ingenomen stellingen hebben verjaagd. Het is een mooi voorbeeld hoe een a-historische en niet-empirische sociologie tot onjuiste theorievorming komt. Mayers beschouwing over het functionalisme als theoretische stroming lijkt overbodig. Gezien de ruimte die ervoor is gereserveerd, kan die beschouwing niet anders dan oppervlakkig van aard zijn. Bovendien is er geen duidelijke relatie met de door hem als voorbeelden van het functionalisme gehanteerde universaliteit van het gezin en de functieverliestheorie.

Onder de term marxistische benaderingen wordt natuurlijk het werk van Marx en Engels behandeld, de Frankfurter Schule en het feministisch-socialisme. Mayer geeft als weergave van de theorie van Marx en Engels een samenvatting van Engels' *De Oorsprong van het Gezin, het Particulier Eigendom en de Staat*. Het is de vraag of dit werk dat duidelijk de tand des tijds niet doorstaan heeft en dat thuishoort in het evolutiedebat van de vorige eeuw, nu nog opgevoerd dient te worden alleen maar om een oorspronkelijke marxistische benadering te kunnen schetsen. Eveneens doet het vreemd aan onder deze noemer ook het feministisch-socialisme, in casu de opvattingen van Anja Meulenbelt, aan te treffen. Te meer daar de schrijver expliciet vermeldt dat het feminisme geen sociologische stroming is maar een maatschappelijke beweging met een eigen ideologie.

De laatste theoretische benadering, het gezin als kleine groep, verdeelt Mayer onder in het microfunctionalisme, het symbolisch interactionisme en de gezinsfasebenadering. Het onderscheid tussen micro- en macrofunctionalisme doet kunstmatig aan. Parsons' theorie over socialisatie van kinderen en stabilisatie van de volwassen persoonlijkheid valt niet los te zien van thema's uit het 'macro'functionalisme. Uitgebreide kritiek wordt geleverd op Parsons waarbij opvalt dat gebrek aan empirische bewijsvoering kennelijk alleen voor Parsons geldt.

In het tweede deel wordt een overzicht gegeven van gezins sociologie in Nederland. Onderzoekingen gebaseerd op statistische gegevens en enquêtes over huwelijksfrequentie, echtscheidingscijfer, partnerkeuze, huwelijksatisfactie, seksuele relaties, relaties ouders-kinderen en dergelijke passeren de revue. De conclusies die daaruit voorzichtig getrokken worden, zijn weinig diepgaand van aard en kennen geen enkel verband met de theoretische

benaderingen uit het eerste deel. Empirisch materiaal is er in overvloed maar dit draagt nauwelijks bij tot enig inzicht. Het boek sluit af met een vergelijking van Nederlandse studies die pogen een verklaring te geven voor veranderingen in huwelijks- en gezinsleven in Nederland. Zowel de originele studie van Brinkgreve en Korzec als het werk van de vader van de Nederlandse gezinssociologie: Kooy, kunnen geen genade vinden in de ogen van Mayer. Hij verwijt beiden, Brinkgreve/Korzec meer dan Kooy, dat zij niet aangeven 'hoe de 'bredere sociale processen' onderling samenhangen'.

Terugblikkend op het terrein van de gezinssociologie kan niet anders dan geconcludeerd worden dat ondanks een overvloed aan publikaties alleen het functionalisme en het symbolisch interactionisme specifiek systematische theorievorming ten aanzien van de plaats van het gezin in de samenleving en de processen die zich binnen het gezin afspelen, ontwikkeld hebben. Mayer heeft deze conclusie niet getrokken. Hij meent in navolging van Gouldner en De Jager dat de keuze voor een bepaalde benadering grotendeels voortkomt uit vooronderstellingen die mensen én uit het bekend zijn met een bepaalde benadering. Hoe deze opvatting te rijmen valt met de opdracht die de sociologie ook volgens Mayer heeft: 'het opdoen van kennis die completer en betrouwbaarder is dan die waarover mensen gewoonlijk beschikken (Elias noemt dan ook als taak van de sociologie het 'mythen jagen', het opruimen van onjuiste voorstellingen van zaken over de sociale werkelijkheid)', blijft een raadsel.

G. Tromp

H. P. M. Litjens: **Op zoek naar geluk**, Buijten & Schipperheyn BV, 1981.

'Onder degenen die zich bezig houden met het verbeteren van de kwaliteit van het leven, bestaan verschillende opvattingen. Allereerst over de kwaliteit van het leven zelf. Daarbij is het belangrijk of de mens zelf nog mag uitmaken wat hij onder menswaardig leven verstaat, of dat hij dit van een elitaire groep vernemen moet. Vervolgens is er de vraag hoe dit menswaardig leven in de praktijk gebracht kan worden. Moet dit gebeuren door het omverwerpen van de historisch gegroeide samenlevingsvorm of door een humane benadering van de medemensen, waarbij niet uitgegaan wordt van utopieën, maar van een zin voor de werkelijkheid, die perspectieven van vooruitgang biedt zonder anderen pijn te doen', aldus wordt in niet erg mooi Nederlands de strekking van het boek op pag 5 weergegeven. Het antwoord op de al enigszins retorische vraag luidt ongeveer als volgt: hoewel de mens 'egoïstisch is en egocentrisch, geneigd is naar het kwade en niet in staat onafgebroken harmonisch te leven met betrekking tot zijn medemensen', zou hij toch moeten proberen goed te doen. 'Men stelt zich niet vijandig op tegenover de mensen en de samenleving, maar men probeert zijn wetenschappelijke belangstelling en kennis aan te wenden ten dienste van de gemeenschap'. 'Hoewel we het met Parsons eens kunnen zijn dat een sterke polarisatie op de lange duur voor een integratie beter kan zijn dan een verdoezelen van de verschillen, zijn we toch van mening dat polarisatie zoveel mogelijk voorkomen moet worden'. We weten dat de verwezenlijking van dit ideaal niet mogelijk is, 'de nieuwe mens' (het gaat om de 'nieuwe mens' van Marcuse)' die permanent het harmoniemodel hanteert en het conflictmodel uit zijn gereedschapskist verbannen heeft, is een ontkenning van de werkelijkheid dat de mens slechts met heel veel inspanning in staat is met andere mensen rekening te houden en niet alleen zijn eigen voordeel na te streven'.

Het boek zou gaan over de rol die de sociologie moet spelen bij het realiseren van het menselijk geluk. Goed beschouwd verwerpt het eerder de sociologie ten gunste van de

christelijke mensvisie. Verder zegt de schrijver vooral welzijnswerkers te willen bereiken. De kans dat dit lukt lijkt me bijzonder klein, want nergens in het boek wordt naar het welzijnswerk verwezen – eerder worden welzijnswerkers voorgoed van het idee afgebracht nog eens een theoretisch boek ter hand te nemen.

H. F. Stroet

T. Huppes: **Maatschappelijke gevolgen van de 'chip'-technologie**. Een aanzet tot 'technology-assessment', toegespitst op de sociaal-economische beleidsproblematiek. Stenfort Kroese, Leiden/Antwerpen, 1980, 120 blz.

In dit boekje worden de resultaten gepresenteerd van een poging tot macro-economische voorspelling van door de 'chip'-technologie geïnduceerde veranderingen. Door de 'chip'-technologie op te vatten als een specifiek voorbeeld van een versnelling van de technologische ontwikkeling, heeft de vakgroep Sociologische Economie van de Economische Faculteit van de Rijksuniversiteit te Groningen getracht de maatschappelijke gevolgen in te schatten aan de hand van een min of meer analoge 'technology-push' in het verleden.

De globale naoorlogse periode tot omstreeks 1975 wordt daarbij beschouwd als een vergelijkbare periode van snelle technologische ontwikkeling. Als wij dus het maatschappelijk profiel van deze periode kunnen schetsen, zo menen de auteurs, dan weten wij in één klap niet enkel hetgeen de technologie tijdens de voorbije dertig jaren heeft teweeggebracht, maar meteen hetgeen de 'chip'-technologie in een nog sneller tempo aan maatschappelijke problematiek zal gaan opleveren. Een nagenoeg onverdund technocratisch credo staat hier voorop: 'we beschouwen de technologische ontwikkeling als 'the great prime mover of social change', resp. als de voornaamste determinant van 'the long term (socio-economic) development trends of the nature and less developed countries!'. De achterliggende vraag naar de oorzaken van de technologische ontwikkeling zelf laten we vooralsnog in het midden, waarmee overigens niet gezegd is dat de technologie naar onze mening niet voor besturing, of althans voor beïnvloeding vatbaar zou zijn.' (p. 15)

Welke maatschappelijke veranderingen zal de invoering van de 'chip'-technologie meebrengen? In de eerste plaats moet rekening gehouden worden met een intensivering van 'sociaal-economische aanpassingsproblemen' zoals daar zijn: een stijgend ziekteverzuim, een toenemend aantal WAO-ers, ontregelde arbeidsverhoudingen, een hernieuwde stijging van het inflatietempo en toenemende discrepanties op de arbeidsmarkt. Wat de 'socio-culturele' veranderingen betreft, zal de 'chip'-technologie in de jaren '80 gaan fungeren als katalysator van een aantal reeds in het verleden zichtbaar geworden tendenties: een vermindering van de sociale ongelijkheid, een toename van secularisatie, demystificatie, democratisering en emancipatie. De kwaliteit van de arbeid zal er niet op verbeteren, terwijl de opvattingen omtrent een 'goede' kwaliteit van de arbeid in een min of meer tegenovergestelde richting zullen evolueren. Naast een toenemende instabiliteit respectievelijk desintegratie van de arbeidsverhoudingen, wordt niettemin een toenemende democratisering in de bedrijven vooropgesteld.

Deze en nog andere gevolgen van de op handen zijnde technologische ontwikkelingen worden opgesomd en met enig statistisch cijfermateriaal dan wel met wat plukwerk uit opinie-enquêtes geïllustreerd. In welke mate het hier veranderingen betreft die als gevolgen met de technologische ontwikkeling (en meer specifiek met de 'chip'-technologie) in verband kunnen gebracht worden, blijft echter in het ongewisse. Ook wordt het aan de verbeelding van de lezer overgelaten, hoe rechtstreeks het gestelde causaliteitsverband

begrepen dient te worden. Of en in welke mate de vermelde technologische ontwikkeling zelf een resultante is van maatschappelijke (inbegrepen economische) ontwikkelingen, is tenslotte een vraag die gezien het vooropgestelde technocratische credo niet eens ter sprake mag komen. Bovendien wordt het helemaal niet duidelijk, wat er naast andere technologische ontwikkelingen, nu specifiek is aan de 'chip'-technologie.

Het boek beantwoordt zonder twijfel aan de groeiende behoefte aan sociaal-wetenschappelijke prognose. Als de lezer zich wil tevreden stellen met een reeks van *slogan*-achtige, zij het niet nader gestaafde beweringen, dan krijgt hij waar voor zijn geld. Zoals men vaak kan meemaken poogt de op de sociologie verliefde econoom verder te springen dan zijn stok lang is. De socioloog kan het werk eventueel ten nutte maken als een samenvatting in kort bestek van een reeks gangbare opvattingen en hypothesen omtrent technologische ontwikkeling en haar mogelijke gevolgen. Het beleid van zijn kant – voor wie de studie werd opgezet – kan uit de vaak tegenstrijdige beweringen naar hartelust putten en weglaten. Het boek levert tenslotte een beknopte illustratie van de mogelijkheden maar vooral van de beperkingen van een technocratische visie op de maatschappelijke verandering.

J. Bundervoet

C. J. Weeda (red.): **Huwelijk, gezin en samenleving**. Van Gorcum, Assen, 1981.

Het gaat hier om een deel in de reeks 'Aspecten van de samenleving' en is daarmee gebonden aan de eisen die die reeks stelt. Eisen betreffende indeling: Inleiding, Centrale problemen, Alternatieven en Overzichten; en eisen wat betreft toegankelijkheid voor een niet deskundig groter publiek. Binnen die grenzen is een interessante bundel ontstaan.

Wel heb ik mijn twijfels over de waarde van de doelstelling van deze bundel zoals die verwoord wordt in het voorwoord: informatie aandragen voor de lezer waarmee die zelf een antwoord kan formuleren of '... het gezin de hoeksteen van de samenleving vormde, vormt en zal vormen' (p. 9). Bij gezin lijkt het daarbij te gaan om de eenheid van man, vrouw en hun afhankelijke kinderen. Door deze doelstelling lijkt men er van uit te gaan dat het hier om een belangrijke vraag gaat. Mijns inziens kan men als gezinssocioloog anno 1980 slechts concluderen dat deze vraag totaal niet interessant is. Anderzijds is er het gegeven dat in de dagelijkse praktijk deze vraag tot een soort hamvraag is verheven. Een hamvraag waarbij over het gewenste antwoord heel verschillend wordt gedacht en de realiteit heel verschillend wordt geïnterpreteerd. Het zou voor mij daarom meer voor de hand hebben gelegen als doel te stellen, mensen van de mythe van *het belang* van de hoeksteenvraag te verlossen en informatie geven over leefvormen, samenleefvormen en gezinsvormen.

Gelukkig is het wel zo dat er in verschillende bijdragen wel heel wat informatie hierover gegeven wordt. De inleiding van Weeda is wat dit betreft een goed voorbeeld. Als centrale problemen werd gekozen voor 'Ouderschapsmotivatie' (Niphuis-Nell) en 'Huwelijkskwaliteit en echtscheiding' (Weeda). In 15 bladzijden dergelijke onderwerpen behandelen is niet eenvoudig. De bijdrage van Niphuis-Nell vertoont hiervan de sporen: wat verkramp, maar wel veel informatie in kort bestek. Weeda is hieraan ontkomen door 10 bladzijden meer te gebruiken.

Over alternatieve samenlevingsvormen is een artikel opgenomen van Douma over de toekomstperspectieven van het gezin, zoals die in Nederland zouden bestaan. Een erg aardige bijdrage. Verder is er van de hand van Jansen een artikel over communes. Bij dit artikel wreekt zich de doelstelling. Er wordt te veel uitgegaan van het gezinstype man-

vrouw-kinderen. De commune, leefgroep, wordt te veel behandeld vanuit het perspectief van dat ene gezinstype met de invulling die daaraan in de jaren '50 en '60 is gegeven.

Bij het overzicht gaat het om een overzicht van de gezinssociologie (Kooy) en om een overzicht van gegevens over gezin en huishouding in Nederland (de Hoog). Kooy stelt in zijn bijdrage terecht dat gezinssociologie sociologie 'is en blijft'. Als haar eigenaard noemt hij '... de toespitsing van de aandacht op die universele of minstens pseudo-universele menselijke groep, die het gehuwde paar en zijn afhankelijke kinderen omvat' (p. 152). Met alle oprechte waardering voor zijn bijdrage, meen ik toch dat deze definiëring voor leken een stuk van de gezinssociologische werkelijkheid verdoezelt: aandacht voor andere gezinsvormen; aandacht voor culturele variatie in 'invulling' van het kerngezin wat betreft taakverdeling, relaties met verwanten enz.; aandacht voor paarvorming, het paar voordat er kinderen komen of als ze weer weg zijn, voor echtscheiding, overlijden van de partner, enz. Ook wordt er voorbijgegaan aan nieuwe ontwikkelingen waarbij de aandacht voor de gezinseenheid man-vrouw-afhankelijke kinderen wat verminderd en met name minder wordt vastgehouden aan een vast patroon van arbeidsdeling, taakverdeling met vastgestelde normen en dergelijke.

Het 'statistische' hoofdstuk van De Hoog gaat uit van gegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek. Het bezwaar van deze bijdrage is dat er relatief weinig gegevens over na 1971 zijn opgenomen. Een verwijt dat niet de schrijver treft maar te wijten is aan het laat beschikbaar komen van gegevens van het CBS en de lange periode tussen het schrijven van een dergelijke bijdrage en het uitkomen van het boek.

Al met al, ondanks mijn teleurstelling over de doelstelling, een boek dat de moeite waard is en zeker van veel nut voor opleidingen waar een zekere kennis op dit terrein nodig is.

C. E. Clason

H. Moerland en J. G. Rodermond, (red.): **Winkeldiefstal? Een analyse van ongewenst klantengedrag**. Rotterdam, Erasmus Universiteit; Mededelingen van het Juridisch Instituut no. 12, 1981, 601 blz.

Dit rapport van 600 bladzijden behelst een inventarisatie door middel van een enquête van klachten die een onbestemde groep winkelbedrijven heeft over ongewenst klantengedrag in het algemeen. Onder ongewenst klantengedrag verstaat men bij voorbeeld het niet, te laat, of slechts gedeeltelijk betalen van geleverde artikelen, winkeldiefstal en dergelijke (als zodanig dekt de titel van het rapport de lading niet, de ondertitel wel). Het inventarisatieonderzoek is ingesteld door een projectgroep van studenten van het Juridisch Instituut van de Erasmus Universiteit.

Een opmerking vooraf. In het verslag wordt op verscheidene plaatsen uitgebreid aandacht besteed aan allerlei methodologisch getinte beschouwingen die met het eigenlijke onderzoek weinig van doen hebben. Zo wordt bij voorbeeld getracht duidelijk te maken dat wetenschap zich moet richten op argumenten en ervaringen en dat uitspraken in de wetenschap op hun onjuistheid getoetst moeten kunnen worden. Naast het ontbreken van een directe relatie tot het verrichte onderzoek zijn deze methodologische beschouwingen nogal zwak onderbouwd. Ze hadden beter achterwege kunnen blijven. In deze bespreking zullen we ons beperken tot het eigenlijke onderzoek en het verslag erover.

Het onderzoek gaat, zoals gezegd, maar zeer gedeeltelijk over winkeldiefstal. Veeleer wordt het bredere verschijnsel 'ongewenst klantengedrag' belicht. Om tot een inventarisatie van ongewenst klantengedrag te komen stelt de projectgroep zich twee vragen: welk

soort klantengedrag zal als ongewenst klantengedrag worden aangemerkt en welk soort winkels moeten in het kader van het onderzoek hiernaar worden benaderd? Ten aanzien van beide vragen is daartoe een schema ontworpen. Het eerste schema behelst een typologie van *winkels die gebaseerd is op een viertal factoren, te weten vestigingsplaatsen, grootte van de winkel, branche en bedieningssysteem*. De kanttekeningen die men hierbij kan plaatsen, zijn dat niet alle factoren uitputtend zijn omschreven, de relevantie van (de keuze van) de betreffende factoren slechts ten dele wordt toegelicht, er geen uitsluitsel wordt gegeven waarom deze factoren – en geen andere (beveiliging van de winkel, wijze waarop de artikelen worden aangeboden etcetera) – in het schema worden opgenomen, en tenslotte dat de inhoud van de cellen van het schema elkaar niet uitsluiten. Hoe het schema wordt toegepast, op welke wijze de winkels in het schema worden ondergebracht, wordt niet voldoende duidelijk. Temeer daar de projectgroep vermeldt dat er nog andere factoren dan die van het schema bij de selectie van winkels zijn toegepast. In hoeverre deze factoren de selectie beïnvloed hebben, wordt evenwel onvermeld gelaten.

Het schema bevat 162 cellen. Omdat diverse cellen in de werkelijkheid niet voorkomen wordt dit aantal gereduceerd tot 144. Een groot aantal dat nóg groter wordt door het gebruik van een vijfde dimensie, bestaande uit 'de diversiteit aan te interviewen personen'. De projectgroep heeft – op grond van de op zichzelf juiste gedachten dat de verschillende *geledingen binnen het winkelbedrijf aan bod dienen te komen – interviews afgenomen bij een variëteit aan personen ('van caissière tot directiesecretaris')*. Het schema wordt tenslotte ingevuld met 108 interviews (inclusief de proefinterviews). Dat betekent dat een aanzienlijk aantal cellen leeg blijft.

Van de 149 benaderde personen (winkelbedrijven) heeft 72% een verwerkbaar interview opgeleverd. Dat is nog geen driekwart van de gevallen. Over de consequenties hiervan wordt verder niet gesproken.

Een aantal van deze tekortkomingen wordt overigens door de projectgroep zelf ook genoemd. Het tweede schema heeft, zoals gezegd, betrekking op ongewenst klantengedrag. Het bestaat uit twee factoren. Eén factor geeft aan in hoeverre er personeel bij het *ongewenste klantengedrag betrokken is (bij voorbeeld door het gedrag toe te laten of zelfs eraan mee te werken, zoals bij winkeldiefstal)*. De andere factor gaat over het ongewenste klantengedrag op zichzelf; we gaven daar reeds enkele voorbeelden van. De bezwaren die tegen het eerste schema zijn ingebracht gelden ook hier. We zullen er korthedshalve niet verder op ingaan.

Mijn kritiek komt erop neer dat de projectgroep ongewenst klantengedrag – waaromtrent ze via interviews met winkelpersoneel kennis heeft gekregen – op een nogal ingewikkelde manier presenteert door het in een keurslijf van twee niet erg geslaagde schema's te persen. Ook hierbij valt op dat de begripsomschrijvingen in een aantal gevallen de nodige tekortkomingen vertoont, en de verschillende genomen onderzoeksstappen niet voldoende worden verduidelijkt c.q. verantwoord. Een presentatie van de resultaten in de vorm van een beschrijvend verslag – zonder genoemde schema's; zonder methodologische 'uitstapjes' – zou wellicht een veel leesbaarder verhaal hebben opgeleverd.

B. M. W. A. Beke

E. Z. R. Cohen, H. R. W. Gokkel, H. M. Jolles en A. J. F. Köbben (red.): **Dux femina facti; aspecten van sociaal-wetenschappelijke informatie**, Noord-Hollandse Uitgevers Maatschappij, Amsterdam/Oxford/New York. 1981, 165 blz.

De vrouw die in de titel bedoeld wordt is mevr. drs. H. P. Hogeweg-de Haart en de onderneming waaraan zij leiding gaf was het SWIDOC, het Sociaal-Wetenschappelijk Informatie- en Documentatiecentrum van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen. Ter gelegenheid van haar afscheid als directeur werd haar deze bundel opstellen aangeboden.

Zoals men bij een dergelijke feestbundel mag verwachten, wordt stilgestaan bij de persoon van de jubilarisse (Beyer) en bij de geschiedenis van het instituut waaraan zij haar werkkraft heeft gegeven (Hofstee). Ook de 'produkten' van het SWIDOC, onder meer de registratie van lopend onderzoek, komen aan de orde (in bijdragen van Brouwer en Jolles). Gedegen en sympathieke opstellen, maar tenzij men speciaal in het SWIDOC geïnteresseerd is, niet bepaald 'musts' voor sociologen.

Dat kan men ook van de hierop volgende zes hoofdstukken afzonderlijk zeggen. Het is natuurlijk interessant om te vernemen dat Wilhelmina Drucker een soort dubbel-leven leidde, namelijk dat van actief feministe en dat van bestrijdster van de socialisten, de vakverenigingen en de parlementaire democratie, en dat Scheffer dit gegeven op het spoor kwam juist door het ontbreken van voldoende gemakkelijk toegankelijke documentatie. Maar het vooruitzicht op confrontatie met dergelijke bijzonderheden zal de doorsneesocioloog niet tot lezing van deze bundel brengen.

Er is echter toch wel reden om wat meer aandacht aan deze bundel als geheel te besteden. Uit de totale verzameling van opstellen blijkt hoe sterk de wisselwerking is tussen de omvang van de publikatie-stroom, de aard van de communicatie-technologie en de grootte van de informatiebehoefte. De versnelde (en dus explosieve) groei van de (maatschappij-) wetenschappelijke produktie leidde ertoe dat de proportie van voor deze onderzoeker, op dit moment relevante informatie zo laag werd dat de kennisaccumulatie- en forumfunctie van het 'wetenschappelijk bedrijf' ernstig in gevaar kwam.

In verschillende bijdragen in deze bundel wordt ingegaan op de wijzen waarop geprobeerd is dit gevaar te keren: produktie van registers van lopend onderzoek, gebruik van computers voor het opslaan en opsporen van literatuur etc.

Zijdelings komt daarbij ter sprake dat deze middelen zelf weer invloed hebben op de organisatie (samenwerking) en kwaliteit (vollediger gegevens) van het onderzoek, en zelfs aanleiding kunnen geven tot nieuwe vormen van onderzoek (namelijk: onderzoek naar onderzoek).

Deze bundel mag dan met andere feestbundels gemeen hebben dat de bijdragen erg heterogeen zijn. Maar, zoals hiervoor al is aangeduid, de bundel als geheel vormt ook een goed uitgangspunt voor de discussie over het probleem van het toegankelijk houden van de via onderzoek verworven kennis, met name op het terrein van de sociale wetenschappen.

J. van der Zouwen

Ad Teulings: Ondernemingsraadpolitiek in Nederland; een onderzoek naar de omgang met macht en conflict door de ondernemingsraad. Amsterdam, Van Gennep (Nederlandse praktijk), 1982, 239 blz.

Dit boek bevat uitkomsten van een onderzoek dat is verricht in opdracht van *OR-Blad* (een van de periodieken op de groeimarkt van OR-leden). Dit blad verdient lof voor zijn bereidheid om onderzoek te financieren en dit naar een onderwerp dat in ondernemingskring minder gemakkelijk ligt, namelijk de invloed van vakbondsorganisatie op de ondernemingsraad (OR), een orgaan van de onderneming volgens veel ondernemers. Deze achter-

grond moet worden vermeld, omdat Teulings een compromis moest sluiten: niet alleen voor wetenschappelijke sociologen maar ook voor OR-leden dient het boek leesbaar en interessant te zijn. Leesbaar is het boek zeker; de materie is ook interessant. Voor degenen die het onderzoek naar en de discussies over 'de OR' hebben gevolgd biedt het evenwel niet zoveel nieuwe inzichten. Over de hoofdlijnen bestond al empirisch materiaal. Teulings concentreert zich nu op empirische vragen en besteedt daardoor minder aandacht aan reflexie op theoretische en maatschappelijke vragen dan de materie verdient en dan de auteur in vele andere publikaties demonstreert.

De kern van het onderzoek betreft de vraag of de samenstelling van de OR naar vakbondslidmaatschap van de OR-leden (d.w.z. OR'en bestaande overwegend uit ongeorganiseerden dan wel uit georganiseerden waarbinnen de FNV-fractie *niet resp. wel* de meerderheid vormt) van betekenis is voor de mate waarin de OR machtsmiddelen feitelijk heeft gehanteerd dan wel bereid zou zijn te hanteren in een aantal voorgelegde situaties. *Machtsmiddelen worden onderscheiden ook naar hun aard: door de wet gegeven mogelijkheden* (met name beroep op instanties) dan wel middelen waarover de OR zelf kan beschikken (openbaarheid; boycot van overleg) dan wel syndicale middelen waarvan een OR eventueel gebruik kan maken. Conclusie van het onderzoek is dat in tegenstelling tot OR'en waarin de FNV-fractie domineert de 'ongeorganiseerde' OR'en minder vaak een beroep (zouden willen) doen op machtsmiddelen en dan nog alleen op legalistische middelen (zouden) vertrouwen (inschakeling van Raad van Commissarissen of van de Bedrijfscommissie). Daarnaast levert het boek empirische informatie over verspreiding van OR'en over vestigingen in diverse bedrijfstakken en de aanwezigheid van vakbonden in het bedrijf. Daarbij blijkt wederom dat de Bedrijfsledengroep meer een ondersteuning vormt voor de OR dan een alternatief, een gegeven dat ook beleidsmatig erkend was door met name de Industriebond van het FNV. Teulings wijdt ook enige aandacht aan achterliggende vragen als: omschrijving van medezeggenschap; heerschappij (waarbinnen medezeggenschap niet de spelregels maar hooguit de knikker-verdeling zou kunnen beïnvloeden) en het karakter van belangenbehartiging (meer gericht op het behoud van verworven rechten dan op creatie van nieuwe verhoudingen).

De belangrijkste kritiek verdient het boek op het punt van de uitwerking van de vraagstelling en van de operationalisering daarvan. De onderzoeksvragen worden op verschillende plaatsen op uiteenlopende wijze geformuleerd en worden niet alle beantwoord (zie onder meer pag. 53, 54, 55; 207). De verantwoording van de methodiek is (te) summier; een dergelijke verantwoording is inderdaad minder interessant voor OR-leden maar de lezer blijft nu wel met vragen zitten naar de betekenis van allerlei uitspraken. Karakterisering van het feitelijk dan wel waarschijnlijk gebruik van machtsmiddelen door een OR geschiedt op basis van uitspraken van één informant (in casu de woordvoerder van de FNV-fractie indien deze de meerderheid vormt, dan wel iemand gekozen op a-selecte wijze in andere situaties); de samenstelling van de populatie van informanten blijft onbekend. Het lijkt mij overigens niet correct dat iemand moet optreden als informant voor een groeps- of centrale OR indien hij eigenlijk was uitgekozen als informant voor een lokale OR maar ook nog lid bleek te zijn van hogere echelons in de vertegenwoordigende structuur. De selectie van informanten is cruciaal. Teulings wijdt zelf een – laatste – passage aan de vraag of er vertekening optreedt wanneer een FNV-woordvoerder rapporteert over het gebruik van machtsmiddelen door een OR respectievelijk de bereidheid daartoe (pag. 195-197); hij beantwoordt die vraag ontkennend. Dat betoog overtuigt mij niet geheel. Het blijft zeer wel denkbaar dat een FNV-er, veelal met een militantere ideologie, krassere uitspraken doet over de werkelijkheid dan die werkelijkheid zou toelaten. Het geheel is niet goed controleerbaar voor de lezer (die ook niet onder de indruk komt van de partiële correlaties op pag. 222).

De betrouwbaarheid van de informant is van wezenlijke betekenis, zeker waar Teulings uitspraken doet over de effectiviteit van de gebruikte machtsmiddelen op basis van de uitspraken van zijn informanten. De 'reputatie-methode' is in dit opzicht berucht. Het is, anders dan Teulings stelt, zeer wel denkbaar dat het eenmaal – dreigen met – inschakeling van de Raad van Commissarissen door een ongeorganiseerde OR meer en ook blijvende indruk maakt op een directie dan het voortdurend vertoon van militantisme van een FNV-fractie. Bovendien kan de tegenstelling vals zijn: wellicht is het niet of niet alleen de FNV-signatuur die de verschillen verklaart. De 'ongeorganiseerde' OR'en zijn geconcentreerd in bepaalde bedrijfstakken (banken/verzekeringen): in die takken liggen de verhoudingen anders en is wellicht minder sprake van actuele bedreiging van werknemersbelangen dan in de industrie zodat er wellicht minder aanleiding is voor militant optreden. In de industrie staan bovendien door de traditionele oriëntatie op vakbonden syndicale middelen ter beschikking van de OR waarvan een OR in de banken/verzekeringen geen gebruik kan maken omdat deze nu eenmaal ontbreken.

Het is jammer dat Teulings zo weinig woorden vuil maakt aan dergelijke alternatieve of aanvullende verklaringsmogelijkheden die dicht staan bij de feitelijke bedrijfssituaties waarin OR'en functioneren. Teulings wijst opinie-onderzoek af als onderzoeksstrategie met betrekking tot OR'en; ik vraag mij af, of dit onderzoek in de kern niet te veel gewicht hecht aan de opinies van één informant en één van diens kenmerken, namelijk het al dan niet lid zijn van een FNV-bond.

P. Nas

Ad Peperzak: Filosofie en Politiek, Een commentaar op het Voorwoord van Hegels Rechtsfilosofie. Basisboeken, Ambo, Baarn, 1981, 147 biz.

In zijn commentaar op het Voorwoord van Hegels Rechtsfilosofie gaat A. Peperzak uit van het mijns inziens juiste inzicht dat het om een tekst gaat die slechts in schijn onder Hegels meest onmiddellijk begrijpbare geschriften kan worden gerekend. Voor deze schijn pleit dat Hegel zelf in de laatste alinea van zijn Voorwoord het onwetenschappelijk karakter erkent van de tekst die hij beëindigt. Maar in feite stelt juist dit karakter van zijn tekst de grootste moeilijkheden aan een ieder die er het juiste begrip van wil verwerven.

In zijn commentaar stelt Peperzak dat het Voorwoord een strategisch geschrift is. Daaruit concludeert hij terecht dat hij de precieze situatie moet oproepen waarbinnen Hegel politiek stelling neemt. Het is echter even zeer waar dat dit zelfde Voorwoord een aantal merkwaardige stellingen bevat die Hegel in het eigenlijke corpus van de Grundlinien als wetenschappelijke waarheden ontwikkelt. Omdat Peperzak in zijn commentaar uit is op begrip omtrent deze beweringen, toetst hij ze op hun uiteindelijke waarheidswaarde door ze vanuit het corpus zelf van de Grundlinien te commentariëren. In laatste instantie schrikt hij er niet voor terug om, waar dit nodig blijkt, de wetenschappelijkheid van de Grundlinien op hun beurt te toetsen aan het totale oeuvre van Hegel. (Vandaar dat de alinea's uit het Voorwoord naar gelang ze al of niet dergelijke centrale beweringen bevatten, van een lang of een kort commentaar worden voorzien).

Terwijl ik in deze benadering de enige vruchtbare aanpak erken wil ik toch wijzen op de onvermijdelijke moeilijkheid die ze met zich meebrengt: in de context van een commentaar op een Voorwoord kan alleen op zeer summere wijze Hegels totale oeuvre worden ingeroepen.

Omdat Peperzak het Voorwoord toetst aan het corpus (en aan Hegels totale oeuvre) heeft

hij de verdere verdienste om ook kritiek te leveren op Hegel, telkens wanneer uit dit toetsen duidelijk wordt dat Hegel in zijn Voorwoord een aantal onderscheidingen – tegen beter weten in en eventueel om de censuur te misleiden – achterwege laat. Deze distincties betreffen op de eerste plaats datgene wat redelijk is: het werkelijke in de sterke zin van het woord dat Hegel in zijn Voorwoord onvoldoende onderscheidt van het feitelijk bestaande als ook – en daarmee samenhangend – de wijzen waarop de filosofie aandachtig kan zijn voor het Sollen, die Hegel in zijn Voorwoord te weinig onderscheidt.

Het resultaat van Peperzaks kritiek is dat Hegel zelf in het Voorwoord ten minste gedeeltelijk verantwoordelijk blijkt te zijn voor het conservatisme dat men hem heeft verweten, ook al wordt uit het diepere begrip van deze tekst (met name vanuit het corpus en vanuit het totale oeuvre) duidelijk dat Hegel als filosoof (in tegenstelling tot Hegel als strateeg) voor zijn tijd niet conservatief was.

In zijn notenapparaat herhaalt Peperzak bij diverse gelegenheden dat zijn commentaar op het Voorwoord slechts een voorproef is van een commentaar op de volledige tekst van de Grondlijnen. Ik denk dat ik mijn waardering voor het reeds gepubliceerde het best formuleer door te bekennen dat ik met gespannen verwachting uitzie naar wat nog komen moet.

K. Boey

P. J. J. Pennartz: *De kern van het wonen op het spoor*. Muiderberg, Coutinho, 1981.

Het is een genoegen om de directe, geduldige, respectvolle aandacht te ervaren waarmee de onderzoeker zijn respondenten en hun uitspraken tegemoetreedt. In plaats van zijn materiaal al bij voorbaat voor de grote tabellarische hoop geschikt te maken om er onnavolgbare, flitsende bewerkingen op los te kunnen laten, worden de authentieke uitspraken tot het einde toe in tact gelaten en heb je, wanneer de balans wordt opgemaakt – wat is de kern van het wonen – het contact met de werkelijkheid niet verloren. Je zit, naar je gevoel, nog altijd tussen de respondenten. Ook de onderzoeker zelf is bij dit fenomenologische (bewoners)onderzoek veel nadrukkelijker aanwezig dan bij het meer kwantificerende onderzoekstype. Je wordt heel voorzichtig, stapje voor stapje, meegenomen aan de hand van de redenerende, interpreterende onderzoeker en ook dat is een boeiende ervaring.

Toch schuilt er wel een addertje in dit zo vriendelijk en argeloos ogende methodische gras: kun je op deze sympathische manier inderdaad al luisterend, begrijpend, vergelijkend en nauwkeurig beschrijvend de werkelijkheid ontdoen van de 'dikke stoflaag van geijkte betekenissen' (24), van het 'bezinksel van latere kenstructuren' (68) en kun je werkelijk doorstoten naar de elementaire structuren, naar de kern dus? Of ben je toch, alle behoedzaamheid en zorgvuldigheid ten spijt, bezig om je aan je eigen haren uit het moeras omhoog te trekken? Ik denk dat voor zo'n krachttoer enige hulp van buitenaf wel handig zou zijn en ik geloof ook dat die hulp gelegen zou kunnen zijn in een scherpe, kritische analyse van historisch materiaal. Eén vast punt, van waaruit het unieke, het bijzondere van het 'elementaire' wat sneller kan worden ontmaskerd, zou al heel wat zijn. Toch kan ik niet zeggen dat Pennartz – gezien zijn laatste hoofdstuk: maatschappelijke ontwikkelingen en veranderingen in het wonen – daar geen oog voor heeft gehad.

Ik vind wel dat het iets te veel van een toegift heeft die nog niet goed sluitend aan de voorgaande hoofdstukken is gekoppeld. Wanneer hij met zoveel instemming Bekaert citeert – 'nog nooit is het individuele bestaan zozeer door de woning binnen haast onwrikbare patronen, waarop het individu geen enkele zeggenschap meer heeft, vastgelegd' – dan zou je daar in de analyse meer sporen van willen zien. Met grote interesse heb ik hem overigens

bij zijn speurtocht naar de kern van het wonen ook de periferie van de woning (de straat, het café, de sportclub en vooral de camping) zien aandoen, die helemaal niet zo perifeer blijkt te zijn. Men blijkt zich op de camping meer thuis voelen dan thuis. We gaan nu met de auteur op zoek 'naar die vormen van samenleven die geborgenheid bieden, maar de benauwdheid ... missen'. Een stimulerend boek.

G. Jansen

Mededelingen van de vakgroepen sociologie aan de Landbouwhogeschool

Onder deze titel is medio 1982 een nieuwe reeks gestart. Doelstelling van de reeks is om aan medewerkers en studenten van de vakgroepen Sociologie van de Westerse Gebieden en Agrarische Sociologie van de niet-Westerse Gebieden een extra publicatiemogelijkheid te bieden en hiermee derden beter te kunnen informeren over het bij deze vakgroepen verrichte onderzoek.

Reeds verschenen publicaties	Prijs*
1. E. W. Hofstee (1982) Differentiële Sociologie in kort bestek . Schets van de differentiële sociologie en haar functie in het concrete sociaal-wetenschappelijk onderzoek, 54 p. (code nr. 06340308)	f 5,00
2. L. Harm (1982), Migratie uit de steden . Een literatuurstudie, 82 p. (code nr. 06340412)	f 7,50
3. L. Box and F. Doorman (Editors) (1982), Man and Manihot . Volume I: Case Studies on Cassava Cultivators, 185 p. (code nr. 06342011)	f 16,50
4. G. A. Kooy (1982), Over vriendschap . Verslag van een hypothesenvormend sociologisch onderzoek naar een bijzondere betrekking tussen mensen, 130 p. (code nr. 06342102)	f 12,50
5. B. de la Rive Box - Lasocki (1982), Man and Manihot . Volume II: An Annotated Bibliography on Cassava Cultivation and Processing among Ameridians, 170 p. (code nr. 06342206)	f 15,00
6. C. J. Weeda (1983), Van huwelijk tot echtscheiding ; een regenboog van ervaringen, 502 p. (code nr. 06342401)	f 45,00

* Prijs inclusief verzendkosten

Bestellingen voor bovenstaande publicaties kunnen schriftelijk geplaatst worden bij:

**Landbouwhogeschool, Centraal Magazijn
De Dreljen 4, 6703 BC Wageningen**

onder vermelding van volledige titel en codenummer.

Een rekening wordt met de bestelde publicatie(s) toegezonden.